

GESCHIEDENIS

VAN

De Hervorming en de Hervormde Kerk

1911

Nederlanden

DOOR

Dr. J. REITSMA

in leven Kerkelijk Hoogleeraar te Groningen

VIERDE, HERZIENE DRUK

BEZORGD DOOR

Dr. J. LINDEBOOM

Hoogleeraar te Groningen

VOORBERICHT.

Toen in 1916 de derde druk van wijlen prof. dr. J. Reitsma's „Geschiedenis der Hervorming en der Hervormde Kerk in de Nederlanden" verscheen, was het duidelijk dat een eventueele vierde druk van zijn voorganger aanmerkelijk zou moeten verschillen, althans wat betreft de eerste helft (omvattende de eerste IX van de XXIV hoofdstukken). Deze was indertijd bewerkt door dr. L. A. van Langeraad; de door hem gevolgde werkwijze dreigde het karakter van prof. Reitsma's boek geheel te veranderen, zoodat wij — en dit niet alleen uit overweging dat de omvang van het werk in zijn geheel abnormale afmetingen zou aannemen — in het door ons bewerkte gedeelte (hfst. X—XXIV) terugkeerden tot den oorspronkelijken opzet van Reitsma's werk. Een zekere onevenwichtigheid tusschen de eerste en de tweede helft van het boek was hiervan het onvermijdelijk gevolg, en het was om deze reden dat reeds lang van te voren bij ons het plan vaststond een volgenden druk in zijn geheel weer te doen aansluiten bij de in de eerste twee door den oorspronkelijken auteur gevolgde werkwijze. Dientengevolge hebben wij, toen ten vorigen jare de fa. Kemink en Zoon het in de tegenwoordige tijdsomstandigheden zeker eerbiedwekkende plan opvatte een vierde uitgave van het omvangrijke werk het licht te doen zien, besloten het eerste gedeelte van den derden druk aan een ingrijpende herziening te onderwerpen. Het was natuurlijk niet mogelijk zonder meer terug te keeren tot prof. Reitsma's tekst der eerste negen hoofdstukken; juist voor dat gedeelte der vaderlandsche kerkgeschiedenis, hetwelk aan de gebeurtenissen van het Twaalfjarig Bestand voorafgaat, hebben het historisch onderzoek en de geschiedschrijving der jaren sedert 1899 (het jaar van verschijnen van den tweeden druk) belangrijke wijzigingen noodzakelijk gemaakt. Daarom is het bedoelde gedeelte vrijwel nieuw door ons geschreven, al hebben wij den oorspronkelijken opzet van Reitsma gevolgd en van veel van de uitvoerige gegevens van Van Langeraad een dankbaar gebruik gemaakt. Wat de tweede helft betreft bestonden voor ons dergelijke dringende redenen tot verandering niet; hier konden wij ons in hoofdzaak bepalen tot aanvulling der litteratuur en tot die wijzigingen welke dientengevolge noodzakelijk waren.

Wij hopen dat wij zodoende, bij alle verandering, de eigenaardige verdiensten van prof. Reitsma's boek hebben bestendigd. De verdiensten hier breed uit te meten ware zeker misplaatst. Volstaan wij met op te merken, dat het werk wil zijn een overzichtelijk studieboek, waaraan student en predikant, en in 't algemeen alle belangstellenden in de vaderlandsche kerkgeschiedenis zich gemakkelijk kunnen oriënteren; een werk dat geen aanhalingen uit bronnen geeft maar wel zooveel mogelijk naar de bronnen leidt, en dat door uitvoerige litteratuuropgaven tot zelfstandige navorsching in staat stelt. Wij hebben — waarom het ontkend? — bij die opgaven naar een zekere mate van volledigheid gestreeft, al ontveinzen wij ons geen oogenblik, dat zij allerminst is bereikt. Steeds hebben wij, bij verwijzingen en mededeelingen, het vermelden van boeken en tijdschriftartikelen, de strenge methode der Nederlandsche kerkhistorische school gevolgd, waaraan de namen van Moll, Acquoy en Piper — om slechts enkele der overledenen te noemen — zijn verbonden. Wij meenen dat zodoende de bestudeering van het boek bevorderlijk kan zijn aan historische methode en wetenschappelijke vorming. — Eveneens hebben wij ons ten doel gesteld objectieve voorstelling van feiten en gebeurtenissen te geven, ons zooveel mogelijk van beschouwingen naar aanleiding daarvan onthoudende, al zijn wij ons bewust dat subjectieve waardeering niet altijd was te vermijden. Om deze reden hebben wij, hoewel op menige plaats het klaarblijkelijk subjectieve in het oordeel van wijlen prof. Reitsma corrigeerend, ons er van onthouden overal het stempel van zijn opvattingen uit te wisschen — hierin, alsmede in eigen, naar wij hopen bescheiden uitspraken het persoonlijke verkiezend boven de kleurloosheid van het onpersoonlijke. Ernstige kennisname van welwillende kritiek, op den derden druk uitgebracht, worde in dezen vierden verondersteld; wij denken hierbij in het bijzonder aan de opmerkingen indertijd door prof. L. Knappert, zelf schrijver van waardevolle boeken over de geschiedenis der Ned. Herv. Kerk, ten beste gegeven.

De indeeling der stof is als in de vorige drukken. Het laatste hoofdstuk biedt vanzelfsprekend nieuwe gegevens. Een inleidend hoofdstuk „Prolegomena” hebben wij aan de „Inleiding” doen voorafgaan, ter methodische oriëntering en tot het geven van enkele mededeelingen welke van fundamenteele beteekenis zijn voor de studie der vaderlandsche kerkgeschiedenis. Boven de hoofdstukken hebben wij de opgave gehandhaafd van oudere en nieuwere werken, die voor de behandelde periode van overwegend belang zijn te achten. De o.i. juiste onderscheiding der behandelde stof volgens groote en kleine letter is bewaard gebleven, daar zij aan de overzichtelijkheid ten goede komt.

Meermalen zijn ons op ons verzoek inlichtingen verstrekt, waarvoor wij hier welgemeenden dank brengen. In het bijzonder voor het laatste hoofdstuk hebben wij, vanwege de moeilijkheden aan het schrijven van „historie

contemporaine” verbonden, niet tevergeefs, op sommiger voorlichting een beroep gedaan.

Het Register is bewerkt door Mejuffrouw Dr. C. W. Roldanus, die ook voor het omvangrijke werk der correctie haar zeer gewaardeerde medewerking heeft verleend.

Aan het personeel der Rijks-Universiteitsbibliotheek te Groningen zijn wij dank verschuldigd voor ruimschoots ondervonden hulp.

Moge het werk bijdragen tot vermeerdering der kennis aangaande de Nederlandsch Hervormde Kerk, wier belangrijkheid in het verleden, wier mogelijkheden voor de toekomst, belangstelling wettigen in het heden.

Groningen. ca. 1932

Prof. Dr. J. H. LINDEBOOM.

1882-1958

Veijzening Herwaard

INHOUD 1).

	Bladzijde
VOORBERICHT	(III) III
INHOUDSWIJZER	(V) VI
PROLEGOMENA	VIII
INLEIDING, § 1—4	(1) 1
HOOFDSTUK I, § 5—15.	
Oude ketterijen, het Christendom buiten de Kerk	(5) 5
HOOFDSTUK II, § 16—27.	
Devotie en mystiek	(27) 19
HOOFDSTUK III, § 28—44.	
Vervolg, Geert Groote en zijn stichtingen	(41) 29
HOOFDSTUK IV, § 45—55.	
Voorteekenen en voorloopers van de Hervorming	(94) 54
HOOFDSTUK V, § 56—69.	
Reformatiorische bewegingen tot ongeveer 1530	(125) 71
HOOFDSTUK VI, § 70—74.	
Anabaptisten en Doopsgezinden, 1530—1540	(189) 97
HOOFDSTUK VII, § 75—95.	
Toename en lijden der Hervorming, 1530—1568	(219) 109
HOOFDSTUK VIII, § 96—110.	
De strijd der Hervormde Kerk en haar vestiging, 1568—1580	(318) 160
HOOFDSTUK IX, § 111—137.	
De Hervormde Kerk in haar strijd over kerkorde en belijdenis	(373) 187
HOOFDSTUK X, § 138—147.	
Arminius en Gomarus. Voorspel van de Dordtsche synode	(465) 237
HOOFDSTUK XI, § 148—161.	
Vervolg, Remonstranten en Contra-Remonstranten	(486) 253

1) De cijfers tusschen () verwijzen naar den derden druk.

	Bladzijde
HOOFDSTUK XII, § 162—177.	
De nationale synode te Dordrecht, 1618—1619	(510) 279
HOOFDSTUK XIII, § 178—189.	
Het nawerk der synode en de verstoelingen der Kerk	(549) 302
HOOFDSTUK XIV, § 190—200.	
De Kerk op haar eigen gebied	(577) 323
HOOFDSTUK XV, § 201—211.	
De eerste kerkelijke bewegingen na Dordrecht. Cartesius en de Cartesianen	(600) 341
HOOFDSTUK XVI, § 212—220.	
Coccejanen en Voetianen	(622) 359
HOOFDSTUK XVII, § 221—233.	
Nederlandsche Piëtisten en Geestdrijvers in en buiten de Kerk	(639) 372
HOOFDSTUK XVIII, § 234—260.	
De achttiende eeuw	(665) 392
HOOFDSTUK XIX, § 261—271.	
Onder de Bataafsche Republiek en in den Franschen tijd	(714) 430
HOOFDSTUK XX, § 272—283.	
Onder de zorg van Koning Willem I	(736) 447
HOOFDSTUK XXI, § 284—290.	
Vervolg, de Separatisten	(758) 464
HOOFDSTUK XXII, § 291—307.	
De emancipatie der Kerk	(775) 477
HOOFDSTUK XXIII, § 308—320.	
Vervolg. De Doleantie	(817) 510
HOOFDSTUK XXIV, § 321—330.	
De nieuwste tijd	(852) 537
REGISTER	(885) 573

PROLEGOMENA.

Ofschoon zoowel boven de verschillende hoofdstukken als in den kleinen letter van den tekst een niet onbelangrijke hoeveelheid bronnen en literatuur wordt vermeld, lijkt het ons dienstig hier een beknopte mededeeling te doen voorafgaan betreffende dergelijke gegevens welke door hun algemeen karakter alsmede door het niet aan één bepaalde periode gebonden zijn dáár minder goed een plaats konden vinden. Tevens kan zij een kleine bijdrage leveren voor de methodiek der vaderlandsche kerkgeschiedenis.

Allereerst worde gewezen op enkele handboeken voor de geschiedenis der ned. herv. kerk. Het was ondoenlijk en onnoodig telkenmale naar deze werken te verwijzen. Wij hebben het oog op het oude boek van A. Ypey en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 4 dln., elk met afzond. gepagin. *Aanteekeningen*, Breda 1819—1827. Van later datum is dr. G. J. Vos, *Geschiedenis der vaderlandsche kerk*, 2 dln., Dordr. 1881—82. Sedert verscheen: prof. dr. L. Knappert, *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk gedur. de 16e en 17e eeuw*, Amsterd. 1911; id. *gedur. de 18e en 19e eeuw*, Amsterd. 1912. De schr. heeft daaraan toegevoegd een wat de stof betreft voorafgaand deel: *Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*, Utr. 1924. — In dit verband kan worden herinnerd aan het werk van denzelfden schrijver: *Godsdienstig Nederland*, Huis t. H. 1928, een schets van het godsdienstig leven zooals het zich hier te lande zoowel buiten als binnen de kerken openbaart, wat de laatste betreft met beknopte historische overzichten, die zich tot den tegenwoordigen tijd uitstrekken. — Worde ook genoemd het meer algemeene werk van dr. J. Th. de Visser, *Kerk en Staat*, 3 dln., Leiden [1926—'27], vooral dl. II en III. — Voor zoover betreft dat deel der middeleeuwsche kerkgeschiedenis hetwelk voor het daarna komend Protestantisme van belang is, dient vermeld het oude, maar allerminst verouderde standaardwerk van W. Mol, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, 2 dln., 5 stukken, Arnhem 1864—Utr. 1869.

Verscheidene tijdschriften aan de kerkgeschiedenis gewijd verzamelen h. t. l. gegevens betreffende de geschiedenis van het Christendom, 't zij in algemeenen zin, 't zij in het bijzonder voor die van Nederland. Allereerst worde vermeld het meest algemeene, tevens het oudste (al is het

meer dan honderdjarig bestaan niet ononderbroken geweest): het „Archief voor Kerkgeschiedenis” onder zijn menigvuldig wisselende benamingen:

Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland, ond. red. v. N. C. Kist en H. J. Royaards, 1829—1840 (10 dln.), met registers in dl. II.

Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, ond. red. v. N. C. Kist en H. J. Royaards, 1841—1849 (9 dln.), met register in dl. 9.

Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland, ond. red. v. N. C. Kist en H. J. Royaards, 1852—1854 (2 dln.).

Kerkhistorisch Archief, ond. red. v. N. C. Kist en W. Mol, 1857—1866 (4 dln.), met registers, ook op het *Nieuw Archief*.

Studiën en Bijdragen, ond. red. v. W. Moll en J. G. de Hoop Scheffer, 1870—1880 (4 dln.).

Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis, ond. red. v. J. G. R. Aquoy, H. C. Rogge en Aem. Wybrands, 1884—1899 (7 dln.).

Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, ond. red. v. [H. C. Rogge †, F. Pijper †] A. Eekhof en J. Lindeboom, 1902—heden (25 dln.).

Een Repertorium op de artikelen en de schrijvers over al deze jaargangen door prof. dr. A. Eekhof komt voor in dl. XXII (1929); een uitvoerig Register, van de hand van ds. D. A. Brinkerink, verschijnt in de dln. 25 en 26 (1932 en 1933), en na voltooiing afzonderlijk.

Naast dit algemeene kerkhistorische tijdschrift moeten genoemd de roomsch-katholieke kerkhistorische periodieken *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, vanaf 1873, met algemeene registers in de jaarg. 1898, 1908 en 1926; het *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, sedert 1875, met een register in dl. 51; en de *Bossche Bijdragen*, sedert 1917; uit den aard der zaak zijn deze voor de geschied. der ned. herv. kerk van beperkt belang.

Alle tijdschriftartikelen betreffende de vaderlandsche geschiedenis waaronder een belangrijk aantal van beteekenis voor de kerkgeschiedenis, vindt men vermeld in L. D. Petit, *Repertorium der verhandelingen en bijdragen betreffende de geschiedenis des vaderlands in tijdschriften verschenen*, 3 dln. (dl. 3 bewerkt door dr. H. J. A. Ruys), Leiden 1907, 1913, 1928.

Biografische woordenboeken van protestantsche godgeleerden bezitten wij in het oude werk van B. Gladus, *Godgeleerd Nederland, Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden*, 3 dln., 's Hertogenbosch 1851—'56, en in het zeer uitvoerige, nog verschijnende *Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, onder red. v. J. P. de Bie en J. Loosjes, sedert 1907, 's-Gravenh. De letters A—E verschenen aanvankelijk onder den titel *Het Protestantsche Vaderland*. Genoemd moet ook het algemeene werk *Nieuw Nederl. Biografisch Woor-*

denboek, Leiden 1911 en volg., thans 8 dln., die elk over het geheele alphabet gaan; het generale register telkens in het laatstverschenen deel¹⁾.

Voor geografische oriëntering worde verwezen naar de uitnemende *Geschiedkundige atlas van Nederland*, uitgeg. d. d. Comm. voor d. geschiedk. atlas v. N. en geteekend door het lid der Comm. A. A. Beekman; daarvan in 't bijzonder de kaarten 9 (*De kerkel. indeeling omstr. 1556 tevens kloosterkaart*, door S. Muller Hzn., J. S. van Veen, A. A. Beekman en J. G. C. Joosting, 23 bladen met 3 dln. tekst, 's-Gravenh. 1921—'23; 9a (*De nieuwe bisdommen in de Noordel. Nederl. 1559—1561*, door A. H. L. Hensen en A. A. Beekman, met tekst, 's-Gravenh. 1922); 10 (*De Gereform. Kerk onder de Republ. omstr. h. midd. der 18e eeuw*, door L. Knappert en A. A. Beekman, met tekst, 's-Gravenh. 1927); 16 (*De Roomsche-Katholieke Kerk in het koninkrijk der Nederlanden in 1853*, door A. H. L. Hensen en A. A. Beekman, met tekst, 's-Gravenh. 1926); 17. (*De Handelskerken der Nederlanders tijd. d. Republ.*, door L. Knappert, met tekst, 's-Gravenh. 1930).

Voor de geschiedenis der geschiedschrijving, ook voor die des Christendoms, zijn van beteekenis het oude werk van S. de Wind, *Bibliotheek der Nederl. Geschiedschrijvers*, Middelb. 1831—'35 (loopende tot in de 17de eeuw), en dr. Jan Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen, bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis*, Haarlem 1932. Van bibliografisch belang zijn voorts de werken van Chr. Sepp, *Bibliographie van Nederl. Kerkgeschiedschrijvers*, Leid. 1886, en van dr. W. P. C. Knuttel, *Nederl. Bibliographie van Kerkgeschiedenis*, Amst. 1889.

Een belangrijke bron voor de kennis van het godsdienstig en kerkelijk leven onzer vaderen leveren de vele pamfletten uit vorige eeuwen, waarvan een groot aantal in bepaalde verzamelingen zijn bewaard gebleven. Deze zijn in speciale catalogi vermeld; zoo de *Catalogus van de Pamflettenverzameling der Kon. Bibliotheek* (Catalogus-Knuttel), de *Bibliotheek van Nederl. Pamfletten der Utr. Univ.-Biblioth.* (catalogus-Van Someren), de *Bibliotheek van Nederl. Pamfletten*, Bibl. Thysiana en Leidsche Univ.-Biblioth. (catalogus-Petit), *Catalogus der Pamflettenverzameling v. d. Boekerij der Remonstr. Kerk te Amsterdam* (catalogus-Rogge), enz.

De oudste Nederlandsche drukken, waaronder zoo vele die voor de kerkgeschiedenis beteekenis hebben, zijn beschreven in Holtrop, *Monuments typographiques des Pays-Bas au XV siècle*, La Haye 1857—'68 en in Cambell, *Annales de la typographie néerlandaise*, La Haye 1870.

Voor de zogen. post incunabelen is dit werk voortgezet door Wouter Nijhoff en M. E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500—1540*, 's-Gravenh. 1923, waarop de aanvullingen door M. E. Kronenberg in *Het Boek*, 1925 en 1927. Nadere bijzonderheden in Wouter Nijhoff, *L'art typographique dans les Pays-Bas pendant les années 1500 à 1540*, 2 portefeuilles et texte, 2 tomes, La Haye 1902—1926. Bijzonderheden over kettische boeken in de Nederlanden, c. 1518—1528, zijn bijeengebracht door M. E. Kronenberg in *Het Boek*, 1927, blz. 163—190.

Voor bronnenstudie, de officiële gegevens der ned. herv. kerk betreffende, als te vinden in de archieven van kerkeraden, classes, synoden, worde verwezen naar de *Verlagen omtrent de kerkelijke archieven*, I—VIII (1919—1931) door den archivaris der ned. herv. kerk dr. L. Lasonder, 's-Gravenh. 1925—'32 (ook te vinden in de *Bijlagen van de Handelingen d. Alg. Synode d. N. Herv. Kerk* over die jaren). Het oud-synodaal archief is beschreven door H. Q. Janssen, *Catalogus van het Oud-Synodaal Archief*, 's-Gravenh. 1878.

1) Bij litt. over verschillende personen hebben wij niet geregeld deze woordenboeken vermeld; wel doorgaans wanneer de daar voorkomende biografieën de eenige of voornaamste litt. vormen.

INLEIDING.

§ 1. Het getuigt van eenzijdigheid, wanneer men de middeleeuwen houdt voor een „duister” tijdperk in de geschiedenis der menschheid en der volken. Eveneens is het een onrecht de heerschende kerk af te schilderen als een synagoge van den satan of antichrist, haar geschiedenis voor te stellen als een periode van jammerlijke verbastering, zonder oog of waardeering te hebben voor het merkwaardig proces van ontwikkeling, dat de Christenheid in die lange reeks van eeuwen doorloopen heeft.

Geheel ten onrechte wordt de reden van een voorgewend verval van het Christendom toegeschreven aan de omstandigheid, dat het R. Katholicisme de kerk der middeleeuwen was. Kennis en onderzoek van dit belangwekkend tijdvak leeren juist het tegendeel. Die kerk met haar hoogst eigenaardige vormen was de draagster van innige, zeer opgewekte vroomheid en groote deugd, zelfs waar zij een menigte oudheidensche denkwijzen en gebruiken liet voortbestaan onder christelijk deksel. Of is er geen frisch en krachtig leven in deze kerk, die de statigheid van haar eeredienst wist te verbinden met den verheven stijl van het gothiek gebouw, die het christelijk ideaal van een wereldbeheerschende macht uitdrukte in den concreten vorm van het pausdom, die voor het innige gemoedsleven de mystiek, voor de overmoedige geestdrift van haar ontwakend denken de stoute en fijne wendingen der scholastieke godgeleerdheid in het aanzijn riep, die alle poësie van haar teedere, reine liefde in Maria-vereering, haar zin tot verheffing boven de ijdelheid en zonden der woeste, zinnelijke en onbevredigende wereld in het kloosterleven, haar religieus gevoel in de aangrijpende harmonie van kerklied en orgeltonen heeft weten uit te drukken? Zulk een kerk was uitnemend geschikt voor de behoefte van het toenmaals levende geslacht en zij heeft in al die eeuwen inderdaad onberekenbare diensten gedaan tot verzachting van barbaarsche zeden, tot opwekking van godsdienstig leven en denken, tot beschaving van het gevoel en ontwikkeling van den geest.

§ 2. De groote eerbied voor godsdienst plantte zich haast vanzelf over op de bedienaars van het heilige. Van lieverlede werden geeste-

lijken de verwende kinderen der samenleving. Zoo vond de meening ingang, dat de kerk een van God verleend recht bezat op datgene, wat haar in werkelijkheid slechts door de devotie van haar kweekelingen ingewilligd en geschonken werd. De priesterschap predomineerde de kerk en heeft daarin óók zaden van groot bederf gezaaid. Want de slechte eigenschappen der menschelijke natuur openbaren haar noodlottigste uitwerking bij en door hen, die goddelijk gezag in handen nemen.

„La religion de la plupart des gens, c'est la vie des prêtres, dont ils sont témoins". Men wil bij voorgangers van een godsdienst, die reinheid predikt en deugd, geen slecht en liederlijk leven. Waren de zonden, ruwheid, wellust, onkunde van den clerus ergerlijk en groot, daarin spiegelt zich de woestheid der toenmalige zeden af. De onnatuurlijke dwang tot het celibaat versterkte wel de macht der geestelijkheid, maar was toentertijd ook een beletsel tot algemeene verheffing van haar zedelijk voorbeeld.

De kapitale zonde, waaraan reeds de hiërarchie der middeleeuwen leed, was de heerschzucht. Alle overige afdwalingen en feilen, die men de kerk of de priesters ten laste legt, zijn óf individueele menschelijke gebreken óf speciale gevolgen van deze ééne hoofdzonde. De klachten over de domheid, de overdaad, de wreede vervolgingswoede van geestelijken en van monniken, over de verbastering der christelijke waarheid in de kerkleer, over den dwang op vrijheid van geweten en onderzoek, over het baatzuchtige stelsel der verdienstelijkheid van de goede werken met al den aanleve van dien, zij kunnen alle worden herleid tot de ééne zware acte van beschuldiging tegen de heerschzucht van Rome. Het is niet moeilijk om tegenover tien geestelijken, die een losbandig en onheilig leven leidden, te wijzen op menig tiental anderen, die toonbeelden waren voor hun geslacht, maar de hiërarchie, het groote geheel, was op den verkeerden weg; niet tevreden met een rechtmatig gezag, heeft zij voor zich de hoogste macht geëischt.

§ 3. Gaandeweg moest deze fout, het gevolg der identificering van het R. Katholicisme met de pauselijke hiërarchie, wel in het licht treden. Dit wekte vanzelf verzet te midden van de door die priesterschap geleide en beheerschte Christenheid, eerst slechts sporadisch, langzamerhand en van verscheidene kanten toenemend, eindelijk met vereenigde kracht.

De oppositie tegen Rome draagt een zeer verschillend karakter. Dit hing af van de behoeften, die men verkort of onbevredigd achtte, van de persoonlijkheid dergenen, van wie de weerstand uitging, ook van de nationaliteit en den tijdgeest. Er kan derhalve onderscheid gemaakt worden tusschen staatkundige, wijsgeerige, letterkundige, dogmatische, godsdienstige oppositie.

De worsteling om Rome te bewegen de menschen naar den eisch

van haar godsdienstige en geestelijke ontwikkeling te dienen in plaats van haar geweld aan te doen, breidde zich allengs steeds verder uit: dit is de voorbereiding van de groote kerkelijke beweging in de zestiende eeuw.

Vele honderd jaren te voren vertoonde zich reeds ontevredenheid. Bij alle kettersche secten werd, doch ongeregeld en vaak half verstaanbaar, dat afkeurend gemompel vernomen. Meestal zijn er slechts brokstukken van hun theorieën overgebleven. Verklaarde reeds Augustinus dat het haast onmogelijk was een „regularis definitio" van ketterij te geven, in de middeleeuwen vooral is het tamelijk onbepaald, wat de Christenheid en de kerk daaronder begrepen. Maar allengs drukte die geest van verzet zich op verschillende wijze juister en rechtmatiger uit. Dit openbaarde zich niet alleen in de feitelijke afwijkingen, ook evenzeer in alles wat van zelfstandig denken en godsdienstig streven getuigde. Dit laatste vooral moest met oneindig zwaarder nadruk dan de meest bedenkelijke vermenigvuldiging der ketterij Rome indachtig maken, dat hier een macht opgroeide, die eenmaal niet meer te bedwingen zou zijn. Na vele proeven en pogingen om de kerk te verbeteren op haar eigen terrein leidde dit beginsel tot rechtstreeksche oppositie en tot de Hervorming.

§ 4. Dit algemeene is ook van toepassing op de Nederlanden. Nochtans draagt het beloop der godsdienstige ontwikkeling hier in vele opzichten een eigenaardig karakter. Na aan onze voorvaderen den grooten dienst bewezen te hebben van de invoering des Christendoms rees het gezag van Rome. De Nederlandsche geestelijkheid der middeleeuwen was niet beter maar ook niet slechter dan elders. Misschien heeft een bijzondere opvatting van de wet op het celibaat haar wel voor het uiterste bederf bewaard.

Ook hier vertoonden zich ketterijen van allerlei soort, die door het banvonniss der kerk veroordeeld werden. Het is noodig van die afwijkingen een overzicht te geven. Al kan men lang niet altijd direct verband tusschen kettersch sectewezen en kerkhervorming aanwijzen, het was toch een openbaring van den nooit tot zwijgen gebrachten geest van oppositie tegen religieuze of zedelijke afdwalingen in de praktijk van Rome's systeem.

Van meer belang is een ander verschijnsel, dat inzonderheid in de Nederlanden zich vertoonde en misschien de oorzaak is van den betrekkelijk eigenaardigen gang der Hervorming h. t. i. Onder de geloovigen en dus in den boezem der kerk zelf ontstond in de veertiende eeuw een godsdienstig réveil van groote beteekenis en eigenaardig karakter. Deze stichtelijke beweging leefde in den kring der Nederlandsche devoten, die in nauw verband met de mystiek zich de reformatie van kerken en kloosters en de eigene bekering tot een aan God en goede werken ge-

wijd leven ten doel hebben gesteld. De Broederschap van het Gemeene Leven is één der vruchten van het streven dezer devoten. Even bevreesd voor ontrouw aan de kerk en haar inzettingen als bekommerd over de wereldsche zonden van geestelijken en religieuzen, hebben zij door het stichtelijk element op den voorgrond te stellen weten te voldoen aan de behoefte tot opwekking en instandhouding van godsdienst in het leven.

HOOFDSTUK I.

OUDE KETTERIJEN, HET CHRISTENDOM BUITEN DE KERK.

J. L. Mosheim, *De Beghardis et Beguinabus commentarius*, Lips. 1790.

W. Moll, *Kerkgesch. v. Nederland voor de Hervorming*, 2 dln. in 5 stn. met reg., Arnhem 1864—71.

P. Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, 5 dln., Gent en 's-Gravenhage, 1889—1906.

P. Fredericq, *Gesch. der inquisitie in de Nederl., tot aan hare herinrichting onder keizer Karel V*, 2 dln., Gent en 's-Grav. 1892 en 1898.

I. von Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, I.T., *Gesch. d. gnostisch-manichäischen Sekten*, München 1890.

J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's-Gravenhage 1929.

§ 5. De geschiedenis der kettersche secten ligt voor een groot deel in het duister, soms zelfs is zij voor verder onderzoek verloren of ontoegankelijk. De nog bestaande gegevens zijn verspreid en onsaamenhangend, ofschoon de mogelijkheid volstrekt niet uitgesloten is — dit leeren de publicaties der laatste jaren — dat voortgezet onderzoek ook hier nog veel licht verspreiden zal, waar nu nog algeheele of groote duisternis heerscht. Een afdoend bewijs voor de waarheid dezer woorden geven de werken van den Gentschen hoogleeraar F r e d e r i c q. Ook de ketterij onder de bewoners dezer gewesten, vooral in de Belgische landen, is voor verreweg het grootste gedeelte tot op dit oogenblik door haar tegenstanders en door het kettergericht, en juist daardoor cenzijdig, bekend: zij zelve heeft naar het schijnt nagenoeg geen gedenkteekenen van haar streven en leven nagelaten.

Een gemeenschappelijk kenmerk der verschillende ketters en sectariërs is hun anti-kerkelijkheid, samenhangend met den typischen trek van individualisme. Ditzelfde individualisme belet groepeerings scherp getrokken grenslijnen. Toch zijn een drietal verschillende typen te onderscheiden, overigens met allerlei overgangsvormen en combinaties. Daar is in de eerste plaats — ook naar tijdsorde treden zij het

1. eerst naar voren — een intellectualistisch type van hen die, gnostiek-theosofisch, naar „hoogere Wijsheid” zoeken, die verborgen en alleen voor den „perfectus”, ingewijde, volkomen toegankelijk is. Dit type vindt zijn vertegenwoordigers in Neo-Manichaeërs en Katharen. Daar-
 2. naast staat een meer ethisch georiënteerd apostolisch-socialistisch type; de aanhangers stellen den eisch van evangelische armoede, broederlijke gezindheid en rigoristische reinheid, hun anti-wereldsche gezindheid doet hen sterk gekant zijn tegen een verwereldlijkte kerk en hiërarchie, hun kritiek is veelszins die der oude Donatisten. Tot hen moeten wor-
 3. den gerekend de Waldenzen, „Armen” en Begijnen. In de derde plaats een mystiek type: zij, die zich zelf genoeg in hun mystieke bespiegeling of schouwing, min of meer indifferent komen te staan ten opzichte van kerk, hiërarchie en sacrament; dit indifferentisme kan, bij bepaalde geestesgesteldheid en omstandigheden worden tot kritische vijandigheid, of ook wel tot zedelijk libertinisme. Tot dit type behooren volgelingen van Joachim van Fiore, en Broeders en Zusters van den Vrijen Geest.

M o l l, *Kerkgesch.*, III, blz. 84—87; L i n d e b o o m, *Stiefkinderen v. h. Christend.*, blz. 4—18. — De procesakten laten, bij kritische beschouwing, niet geheel in onzekerheid omtrent de drijfeeren der aangeklaagden.

§ 6. De Nederlanden, noord en zuid, waren in de middeleeuwen onderworpen aan het geestelijk oppergezag van een aantal kerkvorsten. Tot de diocese van den bisschop van Utrecht behoorde het grootste gedeelte van Noord-Nederland 2 Groningen met de grietenij Achtkarspelen stond kerkelijk onder den bisschop van Munster. In het Zuiden was 3 het bisdom Luik de grootste diocese. 4 Kamerijk en 5 Doornik hadden kleiner gebied. Ook was de diocese van Terwaan of Terouane voor het meerendeel en 7 die van Atrecht voor een zeer klein gedeelte op Nederlandsch grondgebied gelegen.

De superieuren van deze zeven [†]prelatten waren de aartsbisschoppen van Keulen, Trier en Rheims. ^{+ N. Fabel v. Koonen toestijgde de zeven kerke. verdeljebild hebben.}

In den eersten tijd was aan deze kerkvorsten de plicht van het onderdrukken der ketterijen opgedragen. Sedert het begin van de 13de eeuw, toen Katharen en Albigenen zoo sterk hun leeringen verbreedden, werden de bisschoppen in deze vrome taak steeds gesteund door de pauselijke of apostolische inquisitie. Meestal werden daartoe ook hier Dominkaners aangesteld.

7209 - 1229: de dei bigeren - vnlige
 onder Innocentius III (h) 1198-1216

Een chronologische lijst van pauselijke en bisschoppelijke kettermeesters in de Nederlanden van 1232 tot 1519 geeft F r e d e r i c q in het *Corp. document.*, dl. I., Inl. blz. XXXIV—XXXIX, dl. III; blz. XX—XXXVII geeft een alg. chronol. lijst van kettters en ketterijen in de Nederlanden (1025—1520) en blz. XXXIII—XLVIII

alg. chronol. lijst van pausel. en bissch. inquisiteurs in de Nederlanden (1232—1520).

Het heeft nooit ontbroken aan afvallige of dwalende zonen der kerk, noch aan antikerkelijke en antihiërarchische geesten. Er was ketterij, op Nederlandschen bodem ontstaan en gekweekt, maar vooral uitheemsche secten maakten in sommige tijden zeer talrijke aanhangers.

Het oudste spoor van afwijking van het geloof der kerk vertoonde zich te Staveren en omstreken, niet lang na de invoering van het Christendom hier te lande. Zij bestond in een Ariaansche opvatting aangaande de leer der Drieëenheid. F r e d e r i k I, bisschop van Utrecht, (c. 828—838), ging persoonlijk naar Friesland om deze ketterij te bestrijden, doch al zijn pogingen baatten niets. Hij ontbood tot zijn hulp den kanunnik van St. Maarten O d u l f u s, voor wien hij een kort formulier van dit leerstuk alsmede een gebed tot kerkelijk gebruik opstelde. Door ijverige prediking slaagde O d u l f u s in het onderdrukken van deze „naieve uiting van het nog niet door de kerkleer bedorven gezond verstand der Friezen”. Deze ketterij is een geheel op zich zelf staand verschijnsel, althans voor zoover bekend.

Bron is de *Vita S. Frederici*, opgenomen o.a. door de Bollandisten in de *Acta Sanctorum*, ad 18 Julii. Daar komt ook de korte „formula trinitatis” voor. Zie verder S u r i u s, *Vitae Sanctorum* (2de uitgave 1617) ad 12 Junii, p. 181 en 18 Julii, p. 218; W o r p v a n T h a b o r, *Chron. Fris.*, T. I., p. 97 sq.; B. F u r m e r i u s, *Annal. Phrisic.*, T. II, p. 193. Het gebed moet bij de Friezen lang in zwang zijn geweest als bezweringsformule tegen „de witte wiven”. Bij M o l l, die tegen R o y a a r d s, *Gesch. der inv. en vestiging van het Christ. in Nederl.*, Utr. 1842, blz. 349 en *Gesch. van het Chr. in Nederl. ged. d. middeleeuw.*, Utr. 1849—’53, dl. I, blz. 120, de waarheid dezer gebeurtenis verdedigt, wordt de litteratuur over dit punt vermeld, *Kerkg.*, dl. I., blz. 373—375. De Angelsaksers en Franken waren dadelijk goed Katholiek, maar andere Germaansche volken omhelsden in den beginne de leer van A r i u s.

§ 8. Tot diep in de elfde eeuw zijn er nagenoeg geen berichten. Doch in dien tijd begon de ketterij de zuidelijke Nederlanden te besmetten, vooreerst nog zeldzaam of weinig de aandacht trekkende, in den loop der eeuw echter in toenemende mate en zeer zeker meer dan in de noordelijke gewesten. Deze grootere opgang van ketterij in het Zuiden moet toegeschreven worden aan de opkomst der steden, de toename van handel, nijverheid en bedrijven, den grooten toevloed van reizigers en uitheemsche werklieden, aan de werking van democratische denkbeelden, die zeer veel aangetroffen werden onder de „textores et textrices”. Het noorden lag meer bezijden de toenmalige verkeerswegen en ook was de taal een natuurlijk beletsel voor de uit het Zuiden binnendringende ketterij.

Fredericq, *Gesch. der inq.*, dl. I., blz. 8, 11—13.—verg. *Corp. docum.*, dl. I., blz. 1—5 — beschrijft het eerste kettergeding in 1025 tegen de kleine hoop volgelingen van een Italiaan Gundulf. De secte (geen Katharen) is daarna geruchtloos verdwenen. H. Haupt in *Herzogs Real Enc.*, 3. Aufl., i.v. Gundulf. Deze menschen beweerden genoeg te hebben aan de evangelische en apostolische geboden van hun leermeester en wilden zich met woord en daad alleen aan die geschriften houden. Hun leer schreef voor: „mundum relinquere, carnem a concupiscentiis fraenare, de laboribus manuum suarum victum parare, nulli laesionem quaerere, charitatem cunctis, quos zelus hujus nostri propositi teneat, exhibere”. Zij hielden den doop voor onnoodig en gaven weinig om het sacrament, de kerkelijke penitentie, de kerk, enz.

§ 9. De eerste anti-kerkelijke opschudding van meer beteekenis werd aangericht door den Vlaming **Tanchelijn** (niet Tanchelm), een welbespraaken leek, die sedert omstreeks 1109 in besloten samenkomsten en gehuld in een eenvoudige monnikspij, later in het open veld plechtig uitgedoscht en door een gewapende lijfwacht omstuwtd zijn leeringen verspreidde. Het begin van dezen avontuurlijken demagoog, „de Jan van Leiden zijner eeuw”, was beter dan zijn einde, toen dweeperij hem tot overdaad en onzinnige hoovaardij vervoerde.

Tanchelijn bestreedt de hiërarchische inrichting der kerk en de waardeering der sacramenten, waarbij hij zich stelde op donatistisch standpunt. Een stap verder, en hij beweerde dat eigenlijk alleen bij hem de ware kerk te vinden was. Hij gaf zich zelf uit voor een buitengewoon godsgezant, drager van den Heiligen Geest. Zij, die hem aanhingen en zijn leeringen omhelsden waren de zuivere gemeente, en dus der katholieke kerk geen gehoorzaamheid en ook geen tienden schuldig. Veelvuldige omzwervingen in Vlaanderen, op Walcheren, in Brabant bezorgden hem grooten toeloop, een bewijs van den afkeer van het bedienen der heilige genademiddelen door onwaardige handen. Zijn voornaamste aanhangers waren de gewezen priester Everwachter en de smid Manasse, oprichter van een afzonderlijke afdeeling of gilde, bestaande uit twaalf mannen en éene vrouw, die als zendelingen rondtrokken. Ook dezen werden natuurlijk evenals hun overdreven vereerde profeet naar toenmalige gewoonte van grove ontucht beschuldigd. Omstandigheden van staatkundigen aard werkten er wellicht toe mede dat Tanchelijn en zijn nasleep zoolang ongemoeid bleven in weerwil van zijn overmoed en luidruchtig optreden. Met Everwachter begaf hij zich naar Rome. Er bestaat vooralsnog geen aanleiding om aan deze reis te twifelen, en het is zeer waarschijnlijk dat zij door Tanchelijn werd ondernomen met een politiek doel, dat hem nader met kerkzuiverend streven in aanraking bracht. Op hun terugreis in het voorjaar van 1112 vielen zij in handen van Frederik, aartbisschop van Keulen

die over hem inlichtingen vroeg en ontving van het Utrechtsche kapittel, welke ongunstig luidden. Tanchelijn echter wist zich te bevrijden, hervatte zijn prediking en trad op te Brugge. Door de inwoners in 1113 vandaar verdreven, werkte hij later met succes te Antwerpen. Een vervolging van graaf Godfried met den baard bewoog hem uit te wijken,

Zijn aanhang bleef nog lang bestaan, vooral in de Scheldestad. De priesters van de St. Michaëlskerk aldaar wisten in 1124 te bewerken, dat de begaafde stichter van de Premonstratenser kloosterorde — Norbert stichtte deze orde in Mei 1122 — den kamp tegen deze befaamde ketterij ging aanvaarden. Het gelukte hem door dagelijksche prediking en na veel moeite de meeste afvalligen tot den schoot der kerk terug te brengen. Hij werd daarbij geholpen door de monniken van de te Antwerpen gestichte abdij zijner orde.

Toch leefde de leer van Tanchelijn nog voort: de elf Vlaamsche Cataphrygae of Cathari, die in 1163 te Keulen gegrepen en bij het Jodenkerkhof verbrand zijn, werden voor zijn aanhangers gehouden. Van lieverlede loste zijn sectie zich op en versmolt in den stroom der talrijke ketterijen van deze eeuw.

Over T. schreven o.a.: H. Q. Janssen, *Tanchelijn*, Antw. 1867 (prijsvraag der Acad. d'Archéol. de Belgique, 2de reeks, dl. III); J. de Vries in *Kal. voor de Protest. in Ned.*, 1862, blz. 60—102; MoII, *Kerkg.*, dl. II, 3de stuk, blz. 42—59; Ign. v. Döllinger, *Beitrag zur Sekten-Gesch. des Mittelalters*, Th. I, München 1890, S. 104—110; Lindeboom, *Stiefkinderen v. h. Christend.*, blz. 73 vgg. Vrijwel alle litteratuur over T. vindt men vermeld en de bronnen afgedrukt bij Fredericq, *Corpus Document.*, I, blz. 15—18, 22—29, 40—44, II, 3—6. — Reeds MoII uitte twijfel of T. zonder meer de ontuchtige deugniet was als hoedanig hij door — kerkelijke en politieke! — tegenstanders is afgeschilderd; nog verder ging Huck, *Kirchengesch. Deutschlands*, T. 4, Leipz. 1913, S. 95—97. Zeker zou zijn kritiek op onwaardige priesters hem geen aanhang hebben verschaft zoo hij van den beginne hun gelijke in ongebondenheid was. Op den duur zal echter zijn hoogmoedige en zinnelijke aanleg niet bestand zijn geweest tegen de verleiding waarin zijn positie als gevierd en bijzonder begenadigde leider hem bracht. Eenigszins vertoont hij de trekken van den Neo-Manicheeschen „perfectus”.

De zedeprediker Rahmird van Férin (Scherem) te Kamerrijk in 1077 verbrand, maar later door paus Gregorius VIII van ketterij vrijgesproken, nam ook een min of meer donatistisch standpunt in. 's Pausen sympathie zal hij hebben verworven door zijn kerkzuiverend optreden. Rahmird had vele aanhangers, die eveneens de priesters uit hoofde van hun zonden (ontucht, simonie) onwaardig rekenden om de communie uit te deelen. Over hem Fredericq, *Corpus Document.*, I, blz. II, vg, II, blz. 1, en Lindeboom, *Stiefkinderen*, blz. 70.

I § 10. Het optreden van T a n c h e l i j n valt samen met de verschijning van Katharen op Nederlandschen bodem. Nog in de elfde eeuw hadden zij Noord-Frankrijk bereikt; waar het overoude kasteel Monte Vimée (Montwimers) in Champagne twee eeuwen lang het middelpunt was, vanwaar zij hun leer en aanhang verspreidden.

Meestal uit Frankrijk drong hun ketterij de Belgische gewesten binnen. Zij vermeden openbare ergernis en plantten hunne leeringen voort in geheime samenkomsten en godsdienstoefeningen. Dat zij vooral in de steden van Vlaanderen zoó sterk vermenigvuldigden, staat in verband met den toevloed van wevers uit Languedoc en andere werklieden, die in den regel tot een secte behoorden. Hier vonden zij aanhangers bij beide standen. In staat van beschuldiging werden gesteld: edelen, klerken, krijgslieden, boeren, maagden, weduwen, gehuwde vrouwen.

De twaalfde eeuw was hun bloeitijd, doch het schijnt, dat zij niet verder dan tot den Rijn doorgedrongen zijn. Hoe meer die eeuw naar haar einde voortsnelde, des te vaker deden de bisschoppen pogingen tot uitroeiing van dit steeds voortwoekerend kwaad. Doch de vervolging werd eerst recht ernstig en meer stelselmatig gedreven, toen geestelijke en wereldlijke vorsten de medewerking van de Dominicanen inriepen. Met de inquisitie, eerst het werk der bisschoppen, bemoeiden zich de pausen vóór de 13de eeuw niet veel. Gregorius IX (1227—1241) vatte het plan op en volvoerde het om dit aan de bedelmonniken, vooral de Dominicanen op te dragen naast de bisschoppelijke inquisitie, omdat de meeste dezer kerkvorsten flauw waren in dien plicht. Ze stelden wel eens een vervolging of kettergericht in, maar niet geregeld en niet volhardend naarmate van het toenemend getal Katharen. De Fransche bisschoppen hebben zich eerst verzet, doch de paus dreef door. Sedert 1235 waren pauselijke inquisiteurs geregeld met de kettervervolging bezig, en hun getal werd gaandeweg vermeerderd, maar daarnaast bleef toch de bisschoppelijke inquisitie bestaan. Een krachtig ingrijpend inquisiteur kwam er in 1233 in den Predikheer Robert, le Bougre bijgenaamd, omdat hij twintig jaren lang in Italië tot de Katharen behoord had. Deze werd in genoemd jaar door den paus benoemd tot inquisiteur over een deel van Frankrijk en over geheel Vlaanderen. De meeste slachtoffers vielen in Frankrijk, inzonderheid bij de inname van Monte Vimée in 1239, doch ook in de Vlaamsche landen woedde de vervolging met ongewone kracht. Bloedige, voortvarende ijver bezorgde den renegeat Robertus den bedenkelijken eeretitel: „malleus haereticorum”. Vrij waarschijnlijk heeft misbruik van inquisitoriale macht hem eindelijk nog ten val gebracht.

Over de Katharen zie behalve Döllinger ook het oudere werk van C. Schmidt, *Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois*, 2 Tomes, Paris-Genève 1849, het nieuwere van E d m.

Broeckx, *Le Catharisme*, Hoogstraten 1916, en Lindeboom, *Stiefkinderen v. h. Christend.*, blz. 42—66. Zij waren in verschillende groepen verdeeld die ook weer andere elementen van ketterijen in zich opnamen of zich met andere secten verenigden. Of T a n c h e l i j n tot hen behoord heeft, is tamelijk twijfelachtig: dat zijn laatste aanhangers zich bij hen aansloten, is waarschijnlijk.

De berichten over de Nederlandsche Katharen zijn onsamenhangend en komen uitsluitend van katholieke zijde, en ze zijn dus in meerdere of mindere mate eenzijdig.

In 1145 werden in het bisdom Luik aanhangers ontdekt van de secte, die zich „a Monte Guimari” in vele streken verbreidde.

In Vlaanderen heetten zij Piphili, Manicheërs, Cataphrygae. In 1167 en 1190 werden daar Publicani of Populicani (naam afkomstig van Paulicianen) opgespoord. Ook werd de algemeene naam Cathari gebruikt.

Bijna altoos wordt hun groote ervarenheid in de heilige Schriften, die zij „in Theutonicam translatas” bezaten, vermeld. Hun vertaling van het Nieuwe Testament week af van de Vulgata en was stellig ontleend aan een grondtekst van Oostersche afkomst. Bovendien verspreidden zij andere stichtelijke werken: in 1203 gebood de bisschop van Luik, dat aan hem alle romaansche en dietsche boeken, over de Schrift handelende, moesten worden uitgeleverd. In 1213 werden te Trier „tres scholas haereticorum” ontdekt. Voor meerdere bijzonderheden omtrent hun uitbreiding, vervolging enz. zie Fredericq, *Corpus Docum.*, dl. I, blz. 31—120, 140, 628, *Id.*, dl. III., blz. 360 vg., oude ketttersche of verdachte Schriften en blz. 358—360, onder „Omstandige opgave van ketttersche leerstelsels”.

Robert le Bougre is volgens sommigen door den paus afgezet en daarna tot levenslange kerkerstraf veroordeeld, volgens anderen in 1242 op last van den graaf van Toulouse aldaar onthoofd. Fredericq, *Corp. Docum.*, dl. I, blz. 111, 112, 115, dl. II, blz. 41—49, en *Gesch. der Inq.*, dl. I, blz. 58 vg. Over le Bougre schreven Jul. Fredericks, *Robert le Bougre*, Gent 1892, en Charles H. Haskins in *American historical Review* 1902 onder den titel: *Robert le Bougre and the beginnings of the Inquisition in Northern France*, en in *American Historical Review*, VII (1901—'02), p. 437—457, 631—652.

§ 11. Het werk van den geweldigen inquisiteur verwekte groote vrees, maar roeide de Katharen niet dadelijk uit. Tijdens deze vervolging, die vooral in 1236 onder zijn leiding hevig woedde, nestelden zij zich te Antwerpen, waar de overheid in 1241 de stichting van een Predikheerenklooster tot uitroeiing van de ketterij noodig achtte. Daar stond een voormalige kanunnik Willelm Cornelis in het geheim aan het hoofd der talrijke secte. Hij predikte o.a. armoede als middel tot vergiffenis van alle zonden. In 1248 gestorven, werd eerst 4 jaar later deze ketterij ontdekt en zijn uit de O. L. Vrouwenkerk opgegraven lijk verbrand.

In de tweede helft van deze eeuw werd het getal der pauselijke inqui-